

**ТЕОРЕТИКО-СВІТОГЛЯДНІ ЗАСАДИ ЗІСТАВЛЕННЯ РЕЛІГІЇ ТА
МОРАЛІ В ГУМАНІТАРНО-НАУКОВІЙ ПАРАДИГМІ НОВОГО ЧАСУ**

Автор статті розглядає основні позиції мислителів Нового часу стосовно взаємозв'язку моралі і релігії. Підкреслюється, що в гуманітарно-науковій парадигмі цього періоду існували взаємно суперечливі погляди на це співвідношення. Згідно з позицією раціоналізму етичні цінності не залежать безпосередньо від Божого провидіння. Людина за допомогою власного розуму здатна керувати природою, визначати свої потреби та інтереси. Водночас виразно виявляється ірраціоналізм, критичне ставлення до можливостей розуму і надання пріоритету вірі у моральній сфері людського життя. Показано, що філософи Нового часу прагнули осмислити мораль як об'єктивний закон і водночас як суб'єктивно-особистісний феномен. Ключові слова: благо, віра, гріх, істина, любов, мораль, релігія.

Постановка проблеми. Завданням статті є виявити основні методологічні та світоглядні позиції, які, починаючи з епохи Нового часу, визначали взаємодію релігійного і морального компонентів людського життя, показати суперечливі, а іноді протилежні тенденції у тлумаченні цього взаємозв'язку. *Актуальність* даної проблеми зумовлюється тим, що погляди мислителів цього періоду на співвідношення моралі і релігії значною мірою властиві і сучасній гуманітарно-науковій парадигмі. Отримані результати надають можливість подальшого теоретичного опрацювання філософської спадщини Нового часу щодо формування моральних засад людського життя в епоху гострої духовної кризи.

Стислий аналіз попередніх публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми. Намагання з'ясувати сутність релігійно-моральних пошуків мислителів Нового часу простежується у ряді праць зарубіжних дослідників М.Можейка [3], В.Стьопіна [5; 6], А.Гусейнова [2], Э.Фромма [7], М.Фуко [8], Т.Щитцової та ін. Водночас ця проблематика лише побіжно розкривається у вказаних джерелах. Що ж стосується вітчизняних філософів і релігієзнавців, то вони, за винятком окремих фіхівців В.Гусев [2], поки що не приділили цій проблемі належної уваги.

Характерною рисою доби Нового часу є її безоглядна орієнтація на силу людського розуму, віра у всесильність науки і практична спрямованість результатів пізнання. Головним зацікавленням як науки, так і філософії Нового часу стає природа, а тому теоретико-методологічну роль у цей період відіграє природознавство. Проте специфіка гуманітарної складової наукової парадигми Нового часу прихована в новому самовизначенні людини, яка постає суб'єктом пізнання та дії, права й моралі, свободи та відповідальності. Суб'єкт – це не просто жива істота, а певний методологічний принцип, точка зору, всезагальна абстрактна сутність. Людина усвідомлює себе суб'єктом, що стає важливим кроком у її духовній еволюції [2].

Філософи Нового часу прагнуть осмислити мораль як об'єктивний закон і водночас як суб'єктивно-особистісний феномен. Ідея суверенності морального суб'єкта, на якій базувалась духовна опозиція Середньовіччя, практично постає центральною, проте і мораль, і релігія осмислюються більшою мірою через призму раціональності. Наука приходить на зміну вірі і релігії, домінує у культурі. Якщо у центрі проблематики схоластичної філософії перебувала проблема співвідношення віри і розуму, то в Новий час – розуму і природи, а, головне, можливості раціонального, корисного панування над нею.

Основоположною тенденцією у філософській рефлексії Нового часу, зокрема, в моральній філософії, стало возвеличення чеснот людини та обґрунтування її суверенності. Можна умовно виокремити два підходи у тлумаченні моральної природи людини. Один з них (Т.Гобс, М.Макиавеллі) ґрунтувався на тому, що людська природа початково є зіпсутою. В межах іншого підходу (Т.Мор, Ж.-Ж.Руссо, К.А.Гельвецій) вона поставала доброю. Представники обох ліній сходилися на тому, що людина є егоїстичною істотою. Проте перші вважали, що егоїзм є природною якістю людини, а другі виводили його з історичних умов та нерозумної організації суспільства. Моральні аспекти у філософії Нового часу виявляються різною мірою в антитезах реалізму й трансценденталізму, номіналізму та утилітаризму, інтелектуалізму й сентименталізму, альтруїзму і егоїзму. Разом з тим всі вони скеровані до одного фундаментального завдання – утвердження самоцінності вільного індивіда. Протягом чотирьох століть філософія нарощує ідейно-теоретичний потенціал для легітимізації перенесення джерел чеснот з неба на землю та вкорінення їх у потребах природної людини.

Навіть у тому випадку, коли релігійно орієнтовані мислителі вважали, що справжні чесноти людини пов'язані з її зверненістю до Бога, все ж істинна моральність зверненої до Творця людини, її чесноти визначаються фактом її особистого вибору – усвідомленого та самостійного.

Однією з найбільш символічних подій, яка знаменує початок епохи Нового часу, є оприлюднення М. Лютером «95 тез» на дверях Віттенберзького собору. Фактично ці тези постають новим фундаментом релігійності і символізують розрив зі старим світом, а людина проголошується відповідальною особисто за світ, в якому живе. Таке світосприйняття виникає не одразу, а бере свої початки в італійських гуманістів, для яких гідність людини була однією з центральних проблем. Для піднесення людських чеснот необхідне було переосмислити проблему призначення реальної людини, побачити в ній творця, який принаймні творить себе. Власне тут і закладається один з центральних вузлових моментів новоєвропейської етики, яка своїм осердям має активну діяльну людину. Одна справа, коли гідність і шляхетність успадковані разом з титулами та родовитістю, а зовсім інша – коли гідність забезпечується особистими заслугами людини перед іншими людьми і цінується незалежно від походження, соціального статусу, багатства. З плином часу ці ідеї переростуть у філософські розмірковування про незалежність моральних якостей людини від її соціального походження, освіти, релігійних поглядів тощо, а моральних суджень – від авторитету, спільноти, обставин. У перспективі ця ідея постане як утвердження абсолютної свободи та самостійної волі в практичній філософії І. Канта. Новоєвропейська етика дуже часто виглядає як апологія індивідуалізму. Проте це індивідуалізм, що виходить з протидії різним формам соціального гноблення, а також з інтелектуального освоєння суспільної практики, щоденної реальності нових відносин у соціумі. Попри таку об'єктивну передумову образу людини в гуманітарно-науковій парадигмі Нового часу, цей образ виявився врешті доволі абстрактним.

В історії етики епоха Нового часу знаменується подоланням синкретизму моральної свідомості, що поглиблювалось специфікою етичних категорій та становленням власне філософського поняття моралі. До новоєвропейського оновлення філософії поняття «мораль» фактично не відоме (хоча латинське слово *moralitas* зустрічається в літературі з IV ст.). Формування поняття моралі в Новий час зайняло період з XVII до XIX ст. Беззаперечним є внесок англійських матеріалістів, які чи не вперше почали говорити про специфіку пізнавальних здібностей людини, що скеровані на сприйняття моральних предметів. Проте навіть в них поняття «мораль» не набуло властивого Новому часу значення. Наприклад, Дж. Локк чи Р. Прайс використовують термін «*rectitude*» (прямота, чесність, правота, правильність), який перекладається як мораль. Цей термін релевантний до латинського терміну «*honestum*», який запровадив у морально-філософський дискурс Цицерон, підібравши тим самим аналог до грецького поняття «калокагатія». Можна відзначити, що саме в теоретичних міркуваннях англійських моралістів були створені умови для того, аби здійснити концептуальний синтез, внаслідок якого в середині XVIII ст. з'являється поняття моралі в сучасному його значенні. Насамперед тут слід завдячувати діяльності Д. Юма. Однак при домінуванні психологізму в Д. Юма мораль постає найперше як здатність, як факт індивідуальної моральної свідомості.

Треба також відзначити, що поняття моралі формується в порядку узагальнення тих сторін людського життя, які позначалися словами «блага», «добро» і «зло», «чесноти» і «вади», «справедливість» і «несправедливість» та ін. Смысл поняття моралі формується як узагальнення ідейних пошуків, скерованих на осмислення досконалості, чистоти і прозорості людських відносин, а також як осмислення шляхів досягнення цієї досконалості. У зв'язку з цим постають питання про те, які здібності людини необхідні для набуття блага, чеснот, справедливості і ін., а також якими є надперсональні форми їх втілення.

У добу Нового часу поряд з пантеїзмом поширюється концепція *деїзму*, згідно з якою Бог, створивши світ, при цьому не бере участі в його подальшому розвитку та не втручається в закономірний хід подій. Основоположником вважається англійський філософ Х. Чербері, який у «Трактаті про істину» сформулював основні принципи деїзму як природної релігії або релігії розуму: існує Абсолют як трансцендентний світові та безособовий і існує воздаяння за земне життя в загробному світі (онтологічні принципи); Абсолют треба шанувати, а найкращим способом для цього є праведне життя. Розкаяння постає як викуплення гріхів. Найпослідовнішими дієстами були І. Ньютон, Дж. Локк, Ф. Вольтер, Е. Шефстбері та ін. Фактично деїзм протистоїть і середньовічному теїзму (де Бог постає абсолют, що керує буттям в цілому, а людина цілком залежна від його волі), і атеїзму (який відкидав Бога взагалі). На ґрунті раціоналістичної парадигми Нового часу концепція деїзму, яка в основу світогляду

покладає ідею розуму і свободи, виникає цілком логічно. Якщо Бог лише першопричина, творець світу, то людина постає самостійним суб'єктом, який несе відповідальність за свої дії. В цьому аспекті, ми можемо прослідкувати кардинальну зміну взаємодії релігії і моралі.

Згідно деїзму, пізнавальний процес теж базується початково на закладеному Богом в людині вродженому розумному началі та орієнтований на досягнення чотирьох ступенів істини: онтологічної істини як самототожності об'єкта («істина речі»), феноменологічної істини як узгодженості явища і сутності («істина явища»), логічної істини як узгодженості змісту поняття з денотатом («істина поняття») та гносеологічної істини як правильного міркування про речі («істина розуму»).

Висуваючи розум (або почуття) в якості критерію істинності, філософи-деїсти наполягали на розумній вірі, відкидали середньовічні релігійні цінності, містичні вчення, виступали проти багатьох обрядів, обстоювали свободу думки і прагнули створити природну «релігію розуму», а доказом існування Бога вважали не віру, а реальне існування гармонійного природного простору. Варто відзначити, що деїзм як філософська парадигма синтезу сциєнтично орієнтованого раціоналізму з ідеєю Бога зберігає свої позиції і у ХХ ст. [3, с.290].

Для епохи Нового часу характерне діяльнісне ставлення людини до світу, що наклало свій відбиток і на усвідомлення сутності взаємозв'язку релігії і моралі. Означений підхід передбачає, насамперед, розуміння природи як впорядкованого, закономірно влаштованого поля об'єктів та процесів, на перетворення та переформування яких повинна бути спрямована людська діяльність: «Ідея перетворення світу і підкорення людиною природи... була важливою складовою того «генетичного коду», який визначає саме існування та еволюцію техногенного суспільства» [5, с.23]. Людина вже не обмежується жодними пересторогами, як це було в добу Середньовіччя, позаяк керується розумом, а не вірою. «Людина все більше звільняється від уз природи; вона оволоділа її силами до такого рівня, про який неможливо було мріяти у попередні часи... Світ все більшою мірою звільнявся від потаємності» [7, с.67], – наголошує Е. Фромм. Діяльно-активна модель ставлення людини до природи поширюється і на сферу соціальних відносин, які, у свою чергу, теж починають розглядатися як особливі соціальні об'єкти, які людина може доцільно перетворювати. В такий спосіб, перетворюючи природне та соціальне середовище, люди реалізують своє призначення як творця, організатора і будівничого світу. Завдяки могутності розуму людина посідає панівне становище у природі та суспільстві, набуває статусу «вінця творіння» та «царя природи». «Прагнення до пізнання, – наголошує Р. Гвардіні, – змушує людину звернутися до безпосередньої дійсності речей. Вона хоче – незалежно від заданих взірців – побачити все на свої очі, дослідити власним розсудком і отримати критично обґрунтоване судження. Вона звертається до природи, і виникає експеримент та раціональна теорія Нового часу. Звертається до традиції – складається гуманістична критика і заснована на джерелах історіографія. Повертається до суспільного життя: з'являються нові вчення про державу та право. Наука вивільняється як автономна область культури із існуючої до того часу єдності життя... і утверджується самостійно» [1, с.135].

Саме предметно-перетворювальний характер людської діяльності, на думку В.С. Стьопіна, забезпечує їй панування над природою і умовою цього панування є об'єктивні знання, які повинен отримати людський розум, що безпристрасно досліджує речі. А оскільки об'єктивне дослідження іманентно притаманне науці, їй явно віддавався пріоритет серед всіх інших видів пізнавальної діяльності людини. Розум, звільнений від забобонів, що об'єктивно та неупереджено вивчає світ, розглядається у якості найбільш достойного прояву людської природи. Його призначення криється в тому, щоб виявити природу різних феноменів людського життя (перетворюваних природних об'єктів, правових норм, моральних цінностей, релігійних принципів, політичних ідеалів і т. д) і на цій основі встановити, якими повинні бути раціональний техніко-технологічний розвиток, істинне право та політика, розумні моральні установки та естетичні орієнтації, і т.п.) [6, с.5].

Розглядаючи систему мислення будь-якої епохи, слід враховувати всю мережу відношень, які в своїй позитивності роблять «можливою гру одночасно висловлюваних і на вигляд суперечливих думок» [8, с.12]. У зв'язку з цим не можна обминути особливу позицію Б. Паскаля, «тонкого психолога і мораліста» [9, с.766] у розумінні співвідношення релігії і моралі, який подібно до інших філософів Нового часу надавав розумові великої ваги, однак наголошував на його недосконалості, здатності до помилок, заперечував, що він самостійно, без опори на віру в Бога не може бути достатнім і надійним підґрунтям морального життя людини.

Підставою моралі Б. Паскаль вважав належне, гідне мислення. Однак розум сам по собі не може дати людині ані істини, ані щастя. Не в нас самих можливо знайти істину і благо. Адже

сила, яку Б. Паскаль означив як уяву, будучи ворожою розумові, створила другу людську природу [4, с.82]. Мислитель однозначно ставить розум у підпорядкування вірі. Усіх людей він поділяє на три роди відповідно до того, які вони мають пріоритети у своєму духовному житті: «одні знайшли Бога і служать Йому, інші не знайшли Його і намагаються Його відшукати, а треті живуть, не знайшовши Його і не шукаючи. Перші розумні і щасливі, останні нерозумні і нещасні. А ті, хто посередині, нещасні і розумні» [4, с.167].

У співвідношенні релігії і моралі в людському житті Б. Паскаль вирізняє кілька аспектів. Він яскраво змальовує порожнечу, марнотратство і моральну спустошеність людини, яка колись була щаслива, перебуваючи у гармонії з Богом, природою і самою собою, але втратила цей стан. «Було в людини істинне щастя, – пише Б. Паскаль, – від якого нині їй лишився лише знак і примарний слід» [4, с.158]. В людей є слабкі, смутні спогади про блаженство їх першої природи, але вони затьмарені двома головними хворобами, двома гріхами – гординою і хіттю, що прив'язують нас до землі. Людина намагається наповнити порожнечу свого життя всім, що її оточує, але не знайшовши опори в тому, що має, шукає її в тому, чого в неї нема. Проте ніщо не може заповнити цю бездонну прірву, її може заповнити лише безконечний і незмінний Бог. Саме Він є істинним благом. Відколи людина втратила справжнє благо, будь що може здаватися їй таким, навіть власна загибель, хоч це суперечить Богові, розуму і природі водночас [4, с.154–155].

Єдиною підставою, опорою морального життя і гідного мислення Б. Паскаль вважає християнську релігію, яка, на його думку, на відміну від інших релігій вільна від заблуджень і пороків, отже вона одна здатна наставляти та виправляти людей. Головним аргументом на користь цієї позиції мислитель вважає те, що християнство усвідомило хіть і безсилля людини, вказало ліки від цих хвороб, зокрема молитву. Головною ж перевагою цієї релігії є те, що людина «просить в Бога любові до Нього і послуху Йому» [4, с.198].

Пізнання Бога відбувається через Ісуса Христа. «Поза цим і без Писання, без первородного гріха, без необхідного, обіцяного і явленого посередника, – наголошує Б. Паскаль, – неможливо ані довести неспростовно існування Бога, ані наставляти у благому вченні і благій моралі» [4, с.174]. Осереддя моралі і справжніх чеснот є не розум, а серце, адже «Бог встановив міру, з'являючись відкрито тим, хто шукають Його всім серцем, і лишаючись сокровенним для тих, хто всім серцем від Нього втікають» [4, с.163].

Підсумовуючи проаналізовані теоретико-світоглядні засади співставлення релігії і моралі в епоху Нового часу, можна виокремити такі основні риси цієї епохи.

1. Панування механістичного світогляду, який спирався на закони, відкриті фізикою, не суперечить тій обставині, що існувала і гуманітарна складова наукової парадигми, в якій антропологічні, зокрема моральні проблеми зазнавали істотного впливу механіцизму і раціоналізму, але не зводилися до них.

2. Науковій парадигмі Нового часу властивий гносеологізм – світоглядна настанова, яка виходила з того, що теоретичне пізнання є вищим сенсом життя людини і основою її морального життя. Мислителі цієї доби сферу моралі зазвичай пов'язують із добром, яке розуміють як корисне і розумне для людини.

3. Важливою складовою парадигми Нового часу є деїзм – синтез сциєнтично орієнтованого раціоналізму та ідеї Бога, згідно з якою Бог як трансцендентний Абсолют дає перший поштовх існуванню світу, а потім усувається від справ. Всесвіт розвивається відповідно до природних законів. Людина відповідає за свої вчинки, позаяк Бог не визначає її долі, і вона сама керує своїм життям.

4. Раціоналістична установка Нового часу породжує віру у всемогутність людського розуму. Ця тенденція стала основою формування феномену доцільної предметно-перетворюючої діяльності. Розум все більше бере на себе те, що раніше було привілеєм Бога – відповідальність за моральну гармонію світу, визначення мети і смислу людської життєдіяльності. Етичні цінності вже не мають безпосередньої залежності від Божого провидіння та ідеального Божого світу, а надають людині право керувати природним буттям, своїми потребами, прагненнями та інтересами.

5. Водночас істотно виявляється і критичне ставлення до розуму, наголошення на його недосконалоості, здатності до помилок, заперечення його самодостатності. Натомість пріоритет надається вірі в Бога християнської релігії, який один може бути достатнім і надійним підґрунтям і здобуття істини, і морального життя людини.

Література

1. Гвардини Р. Конец нового времени / Р.Гвардини // Вопросы философии. – 1990. – № 4. – С.127-163.
2. Гусев В.І. Західна філософія Нового часу. XVII-XVIII ст.: Підручник. / В.І. Гусев. – 2-е вид., стереотипне – К.: Либідь, 2000. – 368 с.
3. Можейко М.А. Деизм / М.А.Можейко // Новейший философский словарь. – Минск: Книжный дом, 2003. – С. 290.
4. Паскаль Б. Мысли / Б. Паскаль; [пер. с фр. Ю.Гинзбург]. – М: ООО «Издательство АСТ»; Харьков: Издательство «Фолио», 2001. – 590 с.
5. Степин В. С. Теоретическое знание. Структура, историческая эволюция / В.С.Степин. – М.: Прогресс-Традиция, 2003. – 744 с.
6. Степин В.С. Научное познание и ценности техногенной цивилизации / В.С.Степин // Вопросы философии. – 1989. – №10. – С.3-18.
7. Фромм Э. Бегство от свободы / Э.Фромм. – М.: Прогресс, 1990. – 272 с.
8. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / М. Фуко; [пер. с фр.]. – М.: Прогресс, 1997.
9. Щитцова Т.В. Паскаль / Т.В. Щитцова. – История филологии. Энциклопедия. – Минск: Книжный дом, 2002. – С.765-767.

Summary

Yaremchuk S. Theoretical and Word Outlook Basis of the Correlation of Religion and Morality in the Humanitarian-Scientific Paradigm of New Age. The author examines the main positions of thinkers of New Age concerning the correlation between the Religion and Morality. In the article is accenting, that in the humanitarian- scientific paradigm of this period were the contradiction opinions to this correlation. Accordance with the rationalism position the moral values didn't depend on the God's Providence. The man can to lead of nature, to define needs, interests with own mind. At the same time is the evidently rationalism, the critical relation to the possibility of mind and accent to belief in the moral sphere of people life. In the article illustrates that the philosophers of New Age tried to interpret the moral as the objective law and as the subject-private phenomena at the same time. Keywords: faith, grace, love, morality, religion, truth.

УДК 28

© Олена Комленко
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ДЖЕРЕЛА МУСУЛЬМАНСЬКОГО ПРАВА

Іслам більше, ніж інші світові релігії, пов'язаний з правом. У конституціях багатьох мусульманських країн ісламське віровчення проголошене державною релігією. Тож активний розвиток різних напрямків і шкіл у мусульманському праві призвів до побоювання, що воно може втратити єдині принципи і розчинитись у безлічі окремих думок. Щоб протидіяти цьому, було створено вчення «чотирьох коренів», завдяки чому було створено єдину систему його джерел. Відповідно до цього вчення, “чотири корені” мусульманського права – це Коран, сунна, іджма та кійас. У статті розкриваються джерела мусульманського права з погляду їх соціально-релігієзнавчого контексту. Ключові слова: Коран, сунна, іджма, кияс, цивілізація, доктрина.

Історія вивчення джерел мусульманського права є досить розробленою. Вона досліджувалася цілою низкою вчених. Як відомо, головними джерелами мусульманського права релігійно-правові школи визнають Коран і суну, які у свою чергу тісно пов'язані з релігійними та моральними настановами і нормами.

В ісламі Коран це не тільки релігійна книга, а й така, що упродовж століть у багатьох країнах Сходу була джерелом їх життєвої мудрості. А.Авксент'єв визначає Коран, як божественне вчення, що містить у собі основні істини [див.: 1, с.5]. Інший дослідник Г.А.Аш-Шейбані вважає Коран і суну головними джерелами ісламу, які дають змогу здобути знання та керуватись у повсякденному житті [2, с.12-13].

Вплив Корану на духовний і суспільний розвиток народів Сходу дає право віднести його до найцінніших здобутків культурного поступу всього людства. Він містить регламентації релігійних обрядів, моральні приписи і правові настановлення, визначає звичаї і традиції,